

Klasik Fıkıh Usulü Eserlerinde Tasnif Anlayışı ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrînin *el-Mu'temed* İle İmam Gazzâlî'nin *el-Mustesfa* Adlı Eserlerinin Tasnif Bakımından Mukayesesi

Yrd. Doç. Dr. Ayhan Hira

Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

hiraayhan@kafkas.edu.tr

Özet

Fıkıh usulü, fıkıh bilgisinin ilk dönemlerden itibaren bir yandan üretilmesi diğer yandan denetlenmesi bakımından İslamî ilimler içinde çok önemli bir yere sahiptir. Müslümanların sözlerinin ve davranışlarının dinî değerini ifade eden hükümler, bu hükümlerin çıkarıldığı kaynaklar, hükümlerin çıkarılma yöntemleri, hükümleri çıkarabilme birikimine sahip olanlar gibi birçok konu fıkıh usulünün muhtevasını oluşturmaktadır. Müelliflerin mensup oldukları ilim anlayışına bağlı olarak klasik fıkıh usulü eserlerinde muhtevanın tespiti ve bunun çeşitli başlıklar kullanılarak tasnif edilmesi hususunda birbirinden farklı anlayışlar bulunmaktadır. Bu çalışmada klasik fıkıh usulü eserlerinin oluşmasında etkili olan yöntemleri kapsayacak şekilde tasnif anlayışları kronolojik sırayla ele alınacak ve ardından Ebu'l-Hüseyin el-Basrînin *el-Mu'temed* ve İmam Gazzâlî'nin *el-Mustesfa* adlı eserlerindeki tasnif anlayışları mukayese edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslami İlimler, Fıkıh Usulü, Tasnif, Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, İmam Gazzâlî

Abstract

Methodology of fiqh, in terms of producing the knowledge of the fiqh from the earliest times on one hand and on the other hand controlling these knowledges, it has an important place in Islamic Sciences. Provisions which are representing the values of the words and behaviours of the Muslims in religious terms, the resources which provisions are removed from, the methods of removing these provisions from and to people who have an accumulation of producing these provisions and like this many other issues constitutes the subject of the methodology of fiqh. Depending on the scientific school that the author was a member of, about the determination of the contents in the books of the methodology of fiqh and classification of these contents by using various titles, there are many various understanding forms or shapes. In this study, the classification methods will be examined which are including the methods that are effective for the formation of the classical works of fiqh procedure then the understanding of the classification of Huseyin al-Basri's and İmam Gazzali's which are placed in the two books of these two authors' which are titled al-Mu'tamad and al-Mustasfa.

Key Words: Islamic sciences, Fiqh procedure, Classification, Abu Husain al-Basrî, İmam Gazzâlî

Giriş

Bir ilim dalına mahsus eser yazmak isteyen müellifin normal şartlar altında o zamana kadar gelen telif geleneğine ait sınırları gözetmesi gerekmektedir. Zira o ilmî disiplin içinde hangi konulara (mevzu/mesele) yer verileceğine ve bu konuların hangi başlıklar (tasnif/tertip) altında ele alınacağına dair o zamana kadar birtakım kurallar oluşmuş bulunmaktadır. Bu kurallar, eserin mahiyetini oluşturan bilgilerin öncelik sonralık durumuna göre ne şekilde sıralanacağını tespit ettiği gibi, söz konusu sıralamanın sunulacağı üst ve alt başlıkların sıralamasını da belirtmektedir. Bu durumda bir yazarın kendinden önceki usullerden birine uymak, bunlardan yararlanarak karma bir tasnif oluşturmak veya yeni bir yöntem geliştirerek onu uygulamak gibi takip edebileceği çeşitli yollar vardır. Örneğin, tanımlayıcı bilgiler vermeden başlıktan hemen sonra çeşitli meseleleri ele almak suretiyle konunun incelenmesi veya kısa da olsa tarifler yapılması mümkündür. Yine hükümlerin dayandırıldığı deliller ve bu arada kaynaklar tek veya çeşitli biçimlerde gösterilebilir. Ayrıca metin içinde geçen kavramların zaten bilinmekte olduğu düşüncesinden hareketle açıklanmaması veya şu yahut bu anlamda kullanıldığının özellikle belirtilmesi de imkân dâhilindedir. Dolayısıyla ele alınan bir eser, öncekilerle ve sonrakilerle karşılaştırıldığında yazarının hareket tarzı ve durduğu yer hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Bu düşünceden hareketle, bu çalışmada genel olarak şekil bakımından, kısmen de muhtevaya değinmek suretiyle, klasik fıkıh usulü eserlerinde konuların hangi tasnif anlayışı içinde ele alınıp incelendiği hakkında bilgiler verildikten sonra Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed* adlı eseri ile İmam Gazzali'nin *el-Mustasfa* adlı eserleri tasnif anlayışı bakımından mukayese edilecektir. Çalışmada söz konusu iki eserin seçilmesinin sebebi, fıkıh usulü ilminin *el-Mu'temed* ile muhteva bakımından olgunluğa ermiş ve *el-Mustasfa* ile bu muhtevanın nihai denebilecek şekle kavuşmuş olmasıdır.¹ Böylece, adı geçen iki eserin karşılaştırılması yoluyla, genelde klasik fıkıh usulü eserlerinde ve özelde bu iki eserde öne çıkan tasnif anlayışının tanıtılması gayesine ulaşılmış olacaktır.

A. Klasik Fıkıh Usulü Eserlerinde Konuların Tasnifi

Klasik fıkıh usulü eserlerindeki konuların tasnifi başlığında, üst ve alt başlıkların sıralanmasında hangi isimlerin kullanıldığı ve konuların hangi başlıklar altında hangi sırayla incelendiği araştırılacaktır. Daha sonra fıkıh usulündeki tasnif anlayışı ile fıkıh-

¹ Bu iki eser hakkındaki tespitler için bkz. A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul 2008, s. 140.

taki tasnif anlayışının karşılaştırması yapılarak usul-füru bütünlüğü içinde tasnif meselesi ortaya konmuş olacaktır.

1. Klasik Fıkıh Usulü Eserlerindeki Başlık İsimleri

Fıkıh usulü eserlerinin içindekiler kısmı incelendiğinde konuların tasnifi kadar başlık isimlerinin de çeşitli olduğunun görüleceğini söylemek mümkündür. Bu manzaranın literatüre nitelik bakımından zenginlik kattığı açıktır. Burada, fıkıh usulü eserleri telif edilirken kronolojik sıra ile fıkıh usulünün belli başlı klasik eserlerindeki başlıkların nasıl isimlendirildiği gösterilecektir.

a. Ebubekr b. Ahmed er-Razi el-Cessâs (ö. 370/980), *el-Fusûl fi'l-usûl*.

Hanefî mezhebinin önde gelen âlimlerinden Kerhî'nin (ö. 340/952) öğrencisi olan Cessâs'ın, fıkıh usulünün olgunlaşmasına büyük katkı sağladığı bu eserinde kullandığı üst başlık "bab" adını taşımaktadır. Örneğin "Bab: Nassın Niteliği"² şeklindeki bu başlıklar "Üçüncü Bab: Mücmelin Anlamı",³ "Sekizinci Bab: Umumun Haber-i Vahidle Tahsis"⁴ gibi sıralanmaktadır. Eserde kullanılan üst başlık ile birinci alt başlık aynı adı taşımaktadır. Ancak alt başlık hakkında kullanılan "söz (kavil)" kelimesi "Mürsel Haber Hakkında Söz Babı (Babu'l-Kavli fi: ...)"⁵ örneğindeki gibi bir yandan üst başlık-alt başlık ayrımını göstermekte, diğer yandan üst başlıkta yer verilen konunun özel bir durumunu anlatmak için kullanılmaktadır. İkinci alt başlık "Dinî İşlerdeki Âhad Haberlerle İlgili Kavil Başlığı Hakkındaki Söz (Kelam)"⁶ örneğindeki gibi "kelam" kelimesinin eklenmesi yoluyla birinci alt başlığın ayrıntısını ele almaktadır. Bu arada gerek üst başlıkta gerek birinci alt başlıkta zikredilen konu ile doğrudan bağlantılı alt başlığa, kitabın genel sistematikteki sıralama dikkate alınmaksızın "fasıl" adı verilmiştir. Örneğin "Bab: Mücmelin Anlamı" - "Fasıl: Mücmel Lafzın Umumuyla İhticac"⁷ ve "Babu'l-Kavl: Nâsîh ve Mensuh" - "Fasıl: Neshin Mahiyeti" gibi.⁸

b. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 463/1071), *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*

² Cessas, *el-Fusûl fi'l-usûl*, I-IV, Kuveyt 1985, I, 59.

³ Cessas, *el-Fusûl*, I, 62.

⁴ Cessas, *el-Fusûl*, I, 153.

⁵ Cessas, *el-Fusûl*, III, 145.

⁶ Cessas, *el-Fusûl*, III, 75.

⁷ Cessas, *el-Fusûl*, I, 62 ve 74.

⁸ Cessas, *el-Fusûl*, II, 194.

İtikatta Mu'tezile, fıkhıta Şâfiî mezhebine mensup olan Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin bu eseri Mu'tezile imamlarından Kadı Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) *el-Umd* adlı eserinin şerhidir. Eserdeki başlıklar "Kelam: Kıyas ve İctihad"⁹ ve "Bab: Kıyasın Mahiyeti"¹⁰ örneğindeki gibi üst başlık "kelam", alt başlık "bab" şeklinde sıralanmaktadır.

c. Ebubekir Ahmed Hatib el-Bağdâdî, (ö. 463/1071), *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*.

Derin hadis bilgisiyle fıkıh bilgisini bu eserinde buluşturup fikhın ve fıkıhla hemhal olan fakihin faziletlerini anlatan, fıkıh usulü konularını ve bu minvalde fıkıh öğrenmeye çalışanların takip etmesi gereken yöntemleri açıklayan müellif, üst başlık için "Kavil: Birinci Asıl: Kitap"¹¹ ve "Kelam: İkinci Asıl: Sünnet"¹² örneklerinde görüldüğü üzere iki isim kullanmıştır. Alt başlıkta kullanılan isim ise "Bab: Sahih Kıyasla İhticac"¹³ örneğindeki gibi tektir. Bu alt başlık "kavil" başlığının altındaysa "Babu'l-kavli fi'l-hakikati ve'l-mecaz"¹⁴, "kelam" başlığının altındaysa "Babu'l-kelam fi ıstîshâbi'l-hal"¹⁵ örneklerindeki şekli almıştır.

d. Ebu İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), *el-Luma' fi usûli'l-fikh*.

Hatib el-Bağdâdî'nin *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*'inde uyguladığı isimlendirme yönteminin benzerini kullanmıştır. Örneğin üst başlıklar "Kelam: Emir ve Nehiy"¹⁶ ve "Kavil: Umum ve Husus",¹⁷ alt başlık ise "Bab: Neshin Beyanı"¹⁸ örneğindeki gibi müstakil başlık şeklindedir.

e. Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (ö. 478/1085), *el-Burhân fi usûli'l-fikh*.

⁹ Basrî, *el-Mutemed fi usûli'l-fikh*, I-II, Beyrut 1980, II, 189.

¹⁰ Basrî, *el-Mutemed*, II, 195

¹¹ Hatib el-Bağdâdî, Ebubekir Ahmed b. Ali, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I-II, Demmam, Suudi Arabistan, 1995, I, 79.

¹² Hatib el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 127.

¹³ Hatib el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 267.

¹⁴ Hatib el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 95.

¹⁵ Hatib el-Bağdâdî, *el-Fakîh*, I, 306.

¹⁶ Şirazi, Ebu İshak İbrahim b. Ali, *el-Luma' fi usûli'l-fikh*, Beyrut 1985, s. 6.

¹⁷ Şirazi, *el-Luma'*, s. 13.

¹⁸ Şirazi, *el-Luma'*, s. 29.

Bu eserdeki başlık sıralaması “Kitap-Bab-Fasıl” şeklindedir. Örneğin “Kitap: Ter-cih”,¹⁹ “Bab: Nesih”,²⁰ “Fasıl: Nesih ve Tahsis Arasındaki Fark”²¹ gibi.

f. Fahrulislam el-Pezdevî (ö. 482/1089), *Kenzü'l-vusûl ilâ marifeti'l-usûl*.

Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulan²² bu eserde uygulan başlık isimlendirme uygulaması genel itibariyle “bab” şeklinde ve teklidir. Ancak eserin son kısımlarında “Bab-Fasıl” şeklinde üst-alt başlık sıralamasının olduğu görülmektedir. Örneğin “Bab: Avârîzu'l-Müktesebe - Fasıl: Sarhoşluk”²³ gibi.

g. Ebubekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), *Usûlü's-Serahsî*.

Üst başlık “bab”, alt başlık “fasıl” şeklindedir. Örneğin “Bab: Nassın Zahiri İle Sabit Olan Hükümlerin Beyanı”²⁴ ve “Fasıl: Tağyîr ve Tebdîlin Beyanı”²⁵ gibi.

h. Muhammed bin Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), *el-Mustasfâ*.

Üst başlık “bab”, alt başlık “mesele” şeklindedir. Örneğin “Bab: Haberin Taksimi”²⁶ ve “Mesele: Adalet Vasfının Tanımı”²⁷ gibi.

i. Fahreddin er-Razi (ö. 606/1210), *el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*.

Üst başlık “kelam” ismini taşımaktadır. Örneğin “Kelam: İcma”²⁸ gibi. Şayet konu bu başlıkla devam ettirilecekse “kısım” şeklindeki ayrıma gidilmektedir. Örneğin “Birinci Kısım: İcmanın Aslı”²⁹ gibi. Üst başlıktan sonra alt başlığa yer verilecekse alt başlık için “bab” ismi kullanılmaktadır. Örneğin “Kelam: Haberler - Bab: Tevatür”³⁰ gibi.

j. Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*.

¹⁹ Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, I-II, Kahire 1997, II, 741.

²⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, II, 842.

²¹ Cüveynî, *el-Burhân*, II, 856.

²² Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitapları hakkında bilgi için bkz. Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I-II, İstanbul 2005, I, 120 vd; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001, s. 43 vd.

²³ Abdülaziz Buhari (ö. 730/1329), *Keşfü'l-esrâr şerhu Kenzi'l-vusûl* I-IV, Beyrut 1997, IV, 488.

²⁴ Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, I-II, Beyrut 1993, I, 236.

²⁵ Serahsî, *Usûl*, II, 35.

²⁶ Gazzali, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed, *el-Mustesfâ min ilmi'l-usûl*, Beyrut 1992, I, 112.

²⁷ Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 125.

²⁸ Fahreddin Razi, Muhammed b. Amr, *el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*, I-VI, Riyad 1980, IV, 17.

²⁹ Fahreddin Razi, *el-Mahsûl*, IV, 17-18.

³⁰ Fahreddin Razi, *el-Mahsûl*, IV, 303.

Başlıklar “bab” – “fasıl” şeklindedir. Örneğin, “Bab: Haberler” - “Fasıl: Haberlerin Kısımları”³¹ gibi.

k. Abdullah Ömer el-Beyzâvî, (ö. 685/1286), *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*.

Üst başlık “kitap”, birinci alt başlık “bab”, ikinci alt başlık “fasıl” şeklindedir. Örneğin “Kitap: Sünnet”,³² “Bab: Haberler”,³³ “Fasıl: Yalan Uydurduğu Bilinen Kişi”³⁴ gibi.

l. Sadruşşerîa Ubeydullah b. Mes'ud (ö. 747/1346), *et-Tavzîh*.

Bu eserde başlığa isim verilmeden doğrudan konunun adı yazılmıştır. Örneğin “Şer'î Deliller: Birinci Rükün: Kur'an” gibi. Böylece konu ismi üst başlığın adını oluşturmuştur. Ana konu başlığıyla alt başlığın karışmaması için birinci alt başlığa sıralama esasına uyularak “bab” adı verilmiştir. Örneğin “Birinci Bab: Mana Bakımından Lafız”³⁵ gibi. İkinci alt başlık ise “Fasıl: Mutlak ve Mukayyedin hükmü”³⁶ örneğindeki gibidir. Başlıklardaki somut tartışmalar ise “mesele” şeklinde belirtilmiştir.

m. Bedreddin Muhammed ez-Zerkeşî, (ö. 794/1392), *el-Bahru'l-muhît*.

Başlıklar “kitap – bab” şeklindedir. Örneğin “Kitap: Kıyas”,³⁷ “Bab: Kitabın Mevzusu”,³⁸ gibi. Alt başlığın altındaki pek çok konu türlerine ayrılarak ikinci alt başlıkla tasnif edilmemiş, bunun yerine başlıkla ilgili her bir problem “mesele” şeklinde incelenmiştir. Örneğin “Mesele: Sebeplerde Kıyas”³⁹ gibi.

n. İbn Emîr el-Hâc (ö. 879/1474), *et-Takrîr ve't-tahrîr fî ilmi'l-usûl*.

Başlıklar “makale – bab – fasıl – mesele” şeklindedir. Örneğin “Makale: Ahkâmın Delilleri Hakkındaki Mevzuun Durumları”,⁴⁰ “Bab: Kıyas”,⁴¹ “Fasıl: İlet”,⁴² “Mesele: Aslın Hükmünün Fer'de Sabit Olması”⁴³ gibi.

³¹ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-IV, Beyrut ts., I, 96 vd.

³² Sübkî, Ebu'l-Hasan Takıyyüddin, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, I-III, Beyrut 1983, II, 63.

³³ Sübkî, *el-İbhâc*, II, 81.

³⁴ Sübkî, *el-İbhâc*, II, 95.

³⁵ Teftâzânî (ö. 792/1390), *et-Telvîh şerhu't-Tavzîh*, Beyrut 1996, I, 46 vd.

³⁶ Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 47.

³⁷ Zerkeşî, Bedreddin Muhammed, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh*, I-IV, Beyrut 2000, IV, 3.

³⁸ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 13.

³⁹ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 60.

⁴⁰ İbn Emîr Hac, *et-Takrîr ve't-tahrîr fî ilmi'l-usûl*, I-III, Beyrut 1996, II, 82.

o. Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz (ö. 885/1480), *Mir'âtü'l-usûl*.

Bu eser, Molla Hüsrev'in fıkıh usulüne dair *Mirgâtü'l-vusûl*'ünün şerhidir. Bu eserde üst başlığa "maksat" adı verilmiştir. Örneğin "Birinci maksat: Deliller"⁴⁴ gibi. Bundan sonra maksatlar "birinci, ikinci, ...delil" şeklinde sıralanmıştır. Bu maksatların içinde yer alan alt konular (husus⁴⁵, umum⁴⁶ gibi) ve bu alt konuların içindeki detaylar (Hâs: Emir,⁴⁷ nehiy⁴⁸ gibi) özel bir başlık adıyla değil kendi adlarıyla tasnif edilmiştir.⁴⁹

2. Klasik Fıkıh Usulü Eserlerindeki Konu Başlıkları

Bir ilim dalının önce meselelerinin ortaya çıktığını sonra da bu meseleleri belli bir yönden ele almayı anlatmak üzere o ilim dalının adının konduğunu ifade eden Kâtip Çelebinin (ö. 1067/1657) bu ifadelerinin⁵⁰ fıkıh usulü için de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak buradan hareketle kronolojik sıra içinde sonraki eserlerin konu bakımından daha kapsayıcı olacağı kanısı yanıltıcı olabilir. Zira bir usul âlimi, eserini yazarken kafasında oluşturduğu kalıba göre hareket edecektir. Bu kalıp, taslak oluşturulurken göz önünde bulundurulmuş önceliklerden, kısaca yaklaşım tarzlarından bağımsız olamayacağına göre, müelliflerin kalemlerinden birbirinden farklı tasniflerin ortaya çıkması doğal karşılanmalıdır. Örneğin, diğer usul eserlerinden farklı olarak İzzeddin b. Abdüsselam'ın (ö. 660/1262) "maslahat ve mefsedet" başlığıyla başlayan *Kavâidü'l-ahkâm* adlı eseri, meselelerin bütününde maslahatların elde edilmesi ve mefsedetlerin giderilmesi esas alınırken usul meselelerine tasavvufî bir bakış açısıyla yaklaşması bakımından farklı bir özellik arz etmektedir.⁵¹

Yukarıda bahsedilen "yaklaşım tarzı ve öncelik verme" anlayışı çoğunlukla eserlere yansımış durumdadır. Örneğin Gazzali *el-müstesfâ* adlı eserinde fıkıh usulünün esas uğraşısının "hükümlerin delillerden nasıl çıkarılacağı" meselesi olduğunu söyleyerek,

⁴¹ İbn Emir Hac, *et-Takrîr*, III, 106.

⁴² İbn Emir Hac, *et-Takrîr*, III, 187.

⁴³ İbn Emir Hac, *et-Takrîr*, III, 316.

⁴⁴ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vusûl*, I-II, İstanbul 1289, I, 29.

⁴⁵ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, I, 44.

⁴⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, I, 154.

⁴⁷ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, I, 56.

⁴⁸ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, I, 138.

⁴⁹ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 127.

⁵⁰ Kâtip çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I-II, İstanbul 1971, I, 6.

⁵¹ Bu eser Süleyman Kaya ve Soner Duman tarafından tercüme edilmiştir. Bkz. *İslami Hükümlerin Esas ve Hikmetleri*, İz Yay., İstanbul 2006. Fıkıh usulü eserlerinde tasavvuf konularına yer verilmesi hakkındaki tespitleri için bkz. Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, s. 139.

bir usulcünün “sem’î delillerin şer’î hükümlere delâlet vecihleri” üzerinde çalışmaya öncelik vermesini gerekli görmektedir. Bu sebeple önce hükümler incelenmelidir ve nitekim o da eserin ilk ana bölümünü bu konuya ayırmıştır.⁵²

Öte yandan bir eserdeki sıralamanın her zaman için önceliği gösterdiğini söylemek doğru değildir. Nitekim İbn Rüşd (ö. 1198) *ez-Zarûrî fî usûli'l-fıkh* adlı eserinde “fıkıh usulü” adı ile deliller arasında ilişki kurarak asıl amacın “bu ilim dalından elde edilen bilgilerle amel etmek” olduğunu söylemekte ve üçüncü sırada yer vermesine rağmen bu bakış açısının gereği olarak “deliller” bölümünün öncelikli ve esas olduğunu ifade etmektedir.⁵³

Yine fıkıh usulü literatüründe incelenen azimet ve ruhsat başlığının örneğin Şîrâzî'nin *el-Luma*⁵⁴ ve Cüveynî'nin *el-Burhân*⁵⁵ adlı eserlerinde yer almaması, bir müellif tarafından öncelenen bir konunun diğer bir müellif tarafından ötelendiğini ya da hiç ele alınmadığını göstermektedir.

Muhtevanın tasnifindeki anlayış farklılıkları hakkındaki bu bilgilerden sonra sıra tasnif anlayışlarının detayına gelmiş bulunmaktadır. Bundan sonraki başlıklarda ana bölüm sayısı esas alınarak ikili, üçlü tasnif vb. şeklindeki uygulamalar hakkında açıklama yapılacaktır.

a. İkili Tasnif

Fıkıh usulü eserlerindeki tasnifler incelendiğinde, deliller konusunun merkez konumunda olduğu görülmektedir. Bu da, her ne kadar istisnası olsa da, ana bölüm başlıkları arttıkça ilk sırada yer alan konu başlığının diğerlerine göre daha önemli sayıldığına dair bir kanı oluşturmaktadır. Ancak deliller konusunun esas kabul edilip merkeze yerleştirilmesi anlayışı genel geçer tek tasnif uygulaması değildir. Örneğin **Sadru's-Şerîa'nın** (ö. 1346) *et-Tavzîh* adlı eserinde “deliller” kadar “hükümler” de esas sayılmıştır. Bu ikili merkezî tasnif anlayışının birinci kısmında ilk olarak Kur'an, sünnet, icmâ, kıyas gibi deliller birinci, ikinci, ...rükün şeklinde incelenir. Anlam ifade etmesi bakımından “lafızlar” ve “harfler” bahisleri, hüküm ifade etmesi bakımından “emir-nehî, hüsün-kubuh” bahisleri “Kur'an” başlığında incelenir.⁵⁶ İlk dönem fıkıh usulü eserlerin-

⁵² Gazzali, *el-Mustesfa*, I, 15

⁵³ İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd, *ez-Zarûrî fî usûli'l-fıkh*, Beyrut 1994, 36 vd.

⁵⁴ Şîrâzî, Ebû İshak, *el-Luma' fî usûli'l-fıkh*, Beyrut 1997.

⁵⁵ Cüveynî, Ebu'l-Meâlî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, Beyrut 1997.

⁵⁶ Sadruşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ud, *et-Tavzîh li-metni't-Tenkîh fî usûli'l-fıkh*, I-II, Beyrut 1996, I, 55; Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 46 ve 281.

de müstakil bir başlık altında incelendiği görülen ictihad bahislerine ise “kıyas” başlığı içinde yer verilir.⁵⁷ Hükümlerin ele alındığı ikinci bölümde “azimet-ruhsat”⁵⁸, “mahkûm bih”⁵⁹, “mahkûm aleyh”⁶⁰ gibi başlıklar bulunur.

Fıkıh usulünde “birinci maksat” olarak delillere,⁶¹ “ikinci maksat” olarak hükümlere⁶² yer veren Molla Hüsrev’in (ö. 1480) Sadru’ş-Şerîa’nın anlayışına benzer bir uygulama içinde olduğu görülmektedir.

b. Üçlü Tasnif

Fıkıh usulü literatüründe *el-Mutemed* adlı eseriyle önemli bir yeri olan Ebu’l-Hüseyn el-Basrî (ö. 1044) üçlü tasnifin önde gelen uygulayıcılarından biridir. el-Basrî, fıkıh usulünü “fıkha götüren yollar”, “bu yollarla istidlâl keyfiyeti” ve “istidlâl edenin durumu” şeklinde üç ana bölüme ayırmıştır.⁶³ Onun yöntem anlayışı ile Gazzalî’ninki mukayese edilirken ayrıntılı bilgi verileceği için burada açıklama yapılmayacaktır.

Fıkıh usulünü *el-Udde* adlı eserinde “asıl”, “aslın mefhumu” ve “ıstishabu’l-hal” şeklinde üçlü bir tertip içinde inceleyen Ebû Ya’lâ’nın (ö. 1066) ilk sırada “asıl” a yer verirken “fıkıh usulü ve şer’î deliller üç bölüme ayrılır” ifadesini kullanması,⁶⁴ onun delil temelli bir tasnif anlayışına sahip olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Onun yaptığı bu tasnife göre delillerden bahseden birinci bölüm üç kısımdan oluşur. Bunlar “Kitap”, “sünnet” ve “ümmetin icmâsı” şeklindeki alt başlıklardır. Kitap başlığı kendi içinde mücmel ve mufassal olmak üzere iki kısma ayrılır. Sünnet de (Hz. Peygamber’den) “iştilen sünnet” ve “nakledilen sünnet” şeklinde iki kısımdır. Nakledilen sünnet, senet bakımından tevatür ve âhad, metin bakımından söz, fiil ve ikrar (takrir) şeklinde incelenir. Bunlardan sonra icmâ konusu gelir. İkinci bölüm (aslın mefhumu bölümü) üç kısımdan oluşur. Birincisi mefhumu’l-hitab, ikincisi bunun delili, üçüncüsü de bunun manasıdır. Üçüncü bölüm (ıstishabu’l-hal bölümü) ise iki kısımdan oluşur. Bunlar “berâetü’z-zimme ıstishabı” ve “görüş ayrılığından sonra gerçekleşen icmânın hükümü ıstishabı”dır.⁶⁵

⁵⁷ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, II, 245.

⁵⁸ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, II, 265.

⁵⁹ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, II, 314.

⁶⁰ Teftâzânî, *et-Telviḥ*, II, 327.

⁶¹ Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl fî şerhi Mirkâti’l-vusûl*, I-II, İstanbul 1289, I, 29.

⁶² Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-usûl*, II, 127.

⁶³ Ebu’l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu’temed*, I, 6.

⁶⁴ Ebu Yala, Muhammed b. Hüseyn el-Ferrâ, *el-Udde fî usûli’l-fıkh*, I-V, Riyad 1990, I, 71.

⁶⁵ Ebu Yala, *el-Udde*, I, 74.

Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 1044) izinden giden Fahreddin Razi (ö. 1210) fıkıh usulünü "fıkha götüren yollar", "bu yollarla istidlâl keyfiyeti" ve "istidlâl edenin durumu" şeklinde üç ana bölüme ayırarak incelemiştir. Ona göre de "deliller" bölümü fıkıh usulünün merkez konusunu teşkil etmektedir ve fıkha götüren yollar el-Basrî'nin anlayışından farklı olarak sadece sem'î, diğer bir ifadeyle nakle dayalıdır. Bu yollar nassla belirtilmiş (mansus) ve istinbat edilmiş (müstenbat) şeklinde iki çeşittir. Mansus hatasız olanı yani Allah'ı, Peygamber'ini ve bütün ümmeti ifade eder. Peygambere ve ümmete ait söz, sözlü delâleti oluşturur. Bu delâlet türünün bizzat kendisini emirler ve nehiyeler konusu oluşturur. Sözlü delâletin alakalı olduğu bahsiler umum ve husus konusudur. Delâletin niteliği mücmel ve mübeyyen konularında ortaya çıkar. Dolayısıyla sıralama emir-nehiy, umum-husus ve mücmel- mübeyyen şeklindedir. Fiil sözle delâlet edebildiği için bunlardan sonra fiil bölümü gelir. Bu sözlü ya da fiilî delâlet bazen bir hükmü kaldırmak için söz konusu olduğundan nesih bahsi icmâ ile kıyas konusundan önce gelir. Bunda icmâ ve kıyasta neshin geçerli olmamasının da etkisi vardır. İcmadan sonra haberler (ahbâr) konusu vardır. Çünkü söz ve fiiller, Resulullah'ı ve icmâ ehlini göremeyen nesillere nakil yoluyla ulaşmaktadır. İstinbat edilen (müstenbat) delil ise kıyastır. Kıyasla birlikte fıkıhın yollarıyla ilgili bahisler tamamlanır. Sözlü ya da fiilî delâlete dayanarak hüküm vermek için dil bahislerini bilmek lazımdır. Bu sebeple dille ilgili bilgiler zikredilen bütün konulardan önce gelir. Bu yollarla istidlâl keyfiyeti ise tercihlerle ilgili konuları kapsar. Bu yollar vasıtasıyla istidlâl eden kişinin durumunu anlatan bölümlerde ictihad, istifta (müftî ve müstefti) incelenir.⁶⁶

Üçlü tasnifin uygulayıcılarından biri de İbn Emir Hâc'dır (ö. 1474). Müellif *et-Takrîr* adlı eserinde üçlü tasnifi uygulamış, her ana bölümü "makale" adıyla isimlendirmiştir. Buna göre birinci bölümde dil bahisleri, ikinci bölümde hükümlerin, delillerin, icmânın ve kıyasın incelendiği mevzuu, üçüncü bölümde ictihad yer alır.⁶⁷

c. Dörtlü Tasnif

Yukarıda da belirtildiği üzere başlık sayısı arttıkça sıralama daha bir önem kazanmaktadır. Zira bir ana bölüm başlığı altında incelenen konular, bu tasniflerde müstakil başlıklara dönüşmektedir. Bu da başlığın öncesi ve sonrasıyla kurulan alakaya dikkatleri çekmektedir. Nitekim bir müellif kendince esas teşkil eden konuyu merkeze alıp diğer konuları bu merkezle olan ilişkisine göre konumlandırmaktadır. Bu anlayış doğ-

⁶⁶ Fahreddin Razi, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*, I-VI, Riyad 1980.

⁶⁷ İbn Emir Hac, *et-Takrîr ve't-tahrîr fî ilmi'l-usûl*, I-III, Beyrut 1996,

rultusunda deliller konusunun fıkıh usulü eserlerinin çoğunda merkez konumda yer aldığı daha önce söylenmişti. Bu tespitten hareketle eserler incelendiğinde, gerek hazırlayıcı olması gerek ana başlık şekline sokulamaması gibi sebeplerden dolayı giriş mahiyetinde bilgilerin verildiği görülmektedir. Örneğin, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 1249) *Müntehes-sûl* adlı eserinin giriş bölümünde fıkıh usulünün tanımı, faydaları, mevzusu, diğer ilimlerden aldığı hususlar (mebâdi) hakkında bilgiler verilmektedir. Bundan sonra genel temayüle uyularak "deliller" konusu işlenmekte, ardından "ictihad" ve "tercih" gibi ana konu başlıklarına yer verilmektedir.⁶⁸

Fıkıh usulü eserlerindeki giriş bölümünde fıkıh usulü ile diğer ilimlerin ilişkisi hakkındaki bilgiler oldukça önemli yer tutmaktadır. Bu sebeple bu bilgilerin müstakil bir ana başlık haline dönüştürülmesi de tasnif anlayışları arasında yer alır. Örneğin Seyfeddîn el-Âmidî'nin (ö. 1233) *el-İhkâm* adlı eserinde "fıkıh usulünün mebâdisi", "delillerin kısımları ve hükümler", "müçtehidin-müftünin-müsteffînin nitelikleri", "tenakuz ve tercih bahisleri" şeklinde dört ana bölüm vardır.⁶⁹

Dörtlü tasnif anlayışına sahip olan İbn Rüşd (ö. 1198) ise *ez-Zarûrî fî usûli'l-fıkh* adlı eserinde doğrudan ana konu başlıklarıyla konuları "hükümler", "hükümlerin asılları", "deliller" ve "müçtehidin şartları" şeklinde dört ana bölümde incelemektedir.⁷⁰

Fıkıh usulünü dörtlü tasnifle inceleyenlerden biri de Gazzâlî'dir. Konuları "hüküm-delil-müçtehid-ictihad" şeklinde inceleyen müellifin tasnif anlayışı Ebu'l-Hüseyn el-Basrî ile mukayese edilirken anlatılacaktır.

d. Beşli Tasnif

İbn Cüzeyy (ö. 741/1340) *Takrîbü'l-vusûl* adlı eserinde konuları "fen" başlığı altında beş ana bölüme ayırmıştır. Buna göre fıkıh usulü ilminin birinci fenni, "maârif-i akliyye"dir. Burada, lafızların isimleri, delâlet, mantiki kıyas, burhan tasavvur ve tasdik kavramları incelenir. İkinci fende "maarif-i lügaviyye" bulunur. Burada vaz', istimal, haml, hakikat, mecaz, umum, husus, istisna, mutlak, mukayyed, nass, zahir, müevvel, mücmel, mübeyyen, hitap türleri, tearuz, emir ve nehiy vardır. Üçüncü fen şer'î hükümlere ayrılmıştır. Burada hükümlerin kısımları, dereceleri, teklifin şartları, hüsün-kubuh,

⁶⁸ İbnü'l-Hâcib, *Müntehes-sûl ve'l-emeli fî ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, Beyrut 2000.

⁶⁹ Seyfeddîn el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-II, Beyrut 1984.

⁷⁰ İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd, *ez-Zarûrî fî usûli'l-fıkh*, Beyrut 1994.

sebeb-şart-mani konuları incelenir. Dördüncü fende “hükümlerin delilleri” ele alınır. Burada kitap, sünnet, haber, nesih, icmâ, kıyas, istidlal, ıstıshab, istihsan, maslahat-ı mürsele, sedd-i zerayi konuları yer alır. Beşinci fende ictihad, taklit, delillerin tearuzu, fetva, tercih konuları incelenir.⁷¹

e. Yedili Tasnif

Fıkıh usulü konularını yedi ana bölüm halinde inceleyen Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eserindeki tasnifte her biri “kitap” başlığıyla birbirinden ayrılan bölümler “kitap-sünnet-icmâ-kıyas-istidlal-tercih-ictihad” şeklindedir. Birinci bölümde⁷² lafızlar, harfler, delâlet, emir-nehîy, umum-husus, mutlak-mukayyed, zahir-müevvel, mücmel, beyan ve nesih; ikinci bölümde⁷³ âhad, mürsel gibi kısımlarıyla birlikte haberler; üçüncü bölümde⁷⁴, icmânın gerçekleşme imkanı; dördüncü bölümde⁷⁵ asıl, aslın hükmü, fer ve illet; beşinci bölümde⁷⁶ istikra, ıstıshab, istihsanın kaynak değeri, sahabe kavli; altıncı bölümde⁷⁷ delillerin çokluğundan dolayı tercih, yedinci bölümde⁷⁸ ictihadın sonucunda elde edilecek sevap konularına yer verilmiştir.

f. Sekizli Tasnif

Fıkıh usulünü “üzerine fıkıhın hükümler inşa ettiği deliller ve icmal yoluyla delillere ulaştırıcılardır” diyerek iki esas temele oturtan Ebu İshak eş-Şîrâzî'nin *el-Luma'* adlı eserinde belirtildiğine göre delillerden maksat öncelikle Allah'ın ve Hz. Peygamber'in hitabıdır. Bunun yanında ümmetin icmâsı, kıyas, bu delillerin bulunmaması halinde meseleyi aslî hüküm üzere bırakmak demek olan ıstıshab ve âlimin avam hakkındaki fetvası da fıkıh usulünün ana konuları arasında yer alır.⁷⁹

Müellifin ifadesine göre eserde “icmal yoluyla delillere ulaştırıcılarda”ın ele alındığı kısım, zikredilen delillerin açıklamasının yapıldığı, gereklilikleri ve birbirine nispetle öncelik sonralık sırası hakkında bilgilerin verildiği yerdir. Bu bölümde müellif, Allah'ın ve Peygamber'in hitabının ilk iki sırada yer almasını bu ikisinin diğer delillerin dayanağı olmasıyla açıklar. Bu iki hitap deliline kelam (elfaz) bahisleri de dâhil edilir. Bunlar ha-

⁷¹ İbn Cüzeyy, Muhammed b. Ahmed, *Takrîbü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, Medine 2002.

⁷² Sübkî, Ebu Nasr Taceddîn (ö. 771/1370), *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fıkh*, Beyrut 2003, s. 21.

⁷³ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, s. 61.

⁷⁴ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, s. 72.

⁷⁵ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, s. 80.

⁷⁶ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, s. 107.

⁷⁷ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, s.112.

⁷⁸ Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, s. 118.

⁷⁹ Şîrâzî, Ebu İshak, *el-Luma' fî usûli'l-fıkh*, Beyrut 1997, s. 35.

kikat-mecaz, emir-nehîy, umum-husus, mücmel-mübeyyen ve nasih-mensuh bahisleridir. Bunlardan sonra Hz. Peygamber'in fiilleri ve ikrarı konusu işlenir. Zira hükmün beyanı konusunda onun fiili ve ikrarı sözlü açıklama yapması gibidir. Hz. Peygamber'in sözlerinin ve fiillerinin bilinmesini sağlayan yolu oluşturması sebebiyle haberler (ahbâr) konusu üçüncü sırada, icmâ dördüncü sıradadır. Ayrıca icmânın delil oluşunun bu iki hitap ile kesinlik kazanması da söz konusu sıralamada önemlidir. Buraya kadar sayılanlar kıyasın kaynak değerinin ispatında kullanıldığı için kıyas konusu beşinci sırada gelir. Delil olmadığı zaman müçtehidin çekinerek başvurmasından dolayı ıstıshab konusu kıyası takip ederek altıncı sırada yer alır. Buraya kadar hakkında bilgi verilen bütün konuların fetva verecek kişi tarafından bilinmesi zorunlu sayılmasından dolayı "Müftünin ve müsteftinin nitelikleri" yedinci sırada, "ictihad" başlığı ise sekizinci sırada işlenir.⁸⁰

g. Yirmili Tasnif

Şihâbeddîn el-Karaffî'nin (ö. 684/1285) *et-Tenkîh* adlı eserinde konular yirmi adet müstakil "bab" başlığı altında çeşitli sayılarda fasıllara ayrılarak tasnif edilmiştir: 1) İstihlaklar, 2) Meâni'l-huruf, 3) Lafızların muktezasının tearuzu, 4) Emirler, 5) Nehiyler, 6) Umum, 7) Çoğulun en azı, 8) İstisna, 9) Şartlar, 10) Mutlak ve mukayyed, 11) Delilü'l-hitab, 12) Mücmel ve mübeyyen, 13) Hz. Peygamber'in fiilleri, 14) Nesih, 15) İcma, 16) Haberler, 17) Kıyas, 18) Tearuz ve tercih, 19) İctihad, 20) Müctehid" şeklindedir.⁸¹

3. Klasik Fıkıh Usulü Eserleri İle Fıkıh Eserlerinin Tasnif Bakımından Mukayyesesi

Eser telif ederken bir müellifin zihninde belli bir tasarımın olduğu gerçeği reddedilemez bir olgudur. Ancak usul ve fûru eserlerinin hepsinde müelliflerinin tasnif anlayışını ortaya koyan açıklamalar yapılmış değildir. Açıklama yapıldığında iş nispeten kolaydır; müellifin konu başlıklarını ve muhtevayı takip ederek tutarlılık araştırması yapmak ikna edici sonuçlara ulaştıracaktır. Diğer durumda tasnifte dayanılan anlayışın ortaya konması için varsa cümle aralarındaki ifadelerden ya da başlıkların sıralamasından istifade edilecektir. Burada kolaylık sağlayan bir husus, tasnif mantığı hakkında fikir yürütmeyi mümkün hale getiren açıklamaların yapıldığı eserlerin, diğerleri hakkında bir dereceye kadar kılavuz görevi yapmasıdır. Klasik fıkıh usulü eserleri ile fıkıh

⁸⁰ Şîrâzî, *el-Luma'*, s. 36.

⁸¹ Karafi, Şihâbüddin Ebu'l-Abbas, *et-Tenkîhu'l-fusûl fî ihtisâri'l-Mahsûl fî'l-usûl*, Beyrut 2004.

eserlerinin tasnif bakımından mukayesesi yapılırken bu hususların göz önünde bulundurulması daha sağlıklı bir sonuca varmak için önemlidir.

Bu açıklamalardan sonra birbirine sıkıca bağlı olan bu iki ilim dalının klasik eserlerindeki tasnif anlayışı başlık isimleri ve konu tasnifi bakımından mukayese edilecektir.

a. Başlık İsimleri Bakımından Fıkıh Usulü ve Furu Fıkıh Eserleri

Fıkıh usulü eserleri ile furu fıkıh eserleri arasındaki başlıklandırma mukayesesinde ilk olarak şu söylenebilir: Furu fıkıh eserleri üst başlık olarak "kitap" ismini kullanmakla, konuları müstakil hale getirme bakımından usul eserlerine göre daha iddialıdır. Zira bu başlık, "müstakil sayılan meseleler topluluğu" anlamında kullanılmış ve kapsamına aldığı bütün meselelere delâlet ettiği için bu isimle anılmıştır. Dolayısıyla, ister sonrasına bağlı (Kitâbü't-Tahâret gibi) ister öncesinin takip ettiği meseleler gurubu (Kitâbü's-Salât gibi) şeklinde olsun, başlık altındaki türün bütün meselelerini ele alıp inceleme iddiası söz konusudur.⁸²

İncelediğimiz fıkıh usulü eserlerinde Beyzâvî (ö.) ve Zerkeşî (ö.) gibi "kitap" üst başlığını kullanan müellifler bulunmakla birlikte, bu uygulama tarzı fıkıh eserlerinde ana bölüm olarak "kitap" başlığının kullanılması kadar yaygın değildir. Dolayısıyla bu eserlerde fıkıh eserleri gibi başlık sistematüğinde bağlı kalınan hâkim bir anlayışın olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Öte yandan fıkıh usulü müellifleri örneğin "Şer'î Deliller: Birinci Rükün: Kur'an"⁸³ gibi doğrudan konu ismini kullanırken ya da "Kelam: İcma"⁸⁴ ve "Kavil: Umum ve Husus"⁸⁵ gibi konu hakkındaki söz (kendi zamanına kadar söylenmiş ve kendisinin söyledikleri) başlıklarını atarken, bu başlıklar altında ele alacakları meseleleri aynı zamanda diğer başlıklardaki meselelerden ayırmış olmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar yaygın bir başlık ismi altında olmasa da, konu isminin başlık yerinde zikredilmesi bile yukarıda bahsedilen müstakil ve bütüncül olma iddiasının devam ettirildiğinin kanıtı sayılabilir. Görüldüğü gibi her iki sahanın eserlerinde kendi içinde bir dereceye kadar bütünlük arz eden üst başlık sistemi mevcuttur.

⁸² Fıkıh eserlerinde "kitap" başlığının kullanılmasının gerekçesi hakkındaki açıklamalar için bkz. Dâmâd Efendi, Şeyhîzâde, *Mecmeu'l-enhur fî mülteka'l-ebhur*, İstanbul 1309 (ofset baskı, İstanbul 1991), I, 8-9.

⁸³ Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 46.

⁸⁴ Fahreddin Razi, *el-Mahsûl*, IV, 17.

⁸⁵ Şirazi, *el-Luma'*, s. 13.

Buraya kadar yapılan açıklamalar, fıkıh usulü ile fıkıh eserlerindeki ana başlıkta “kitap” isminin ortak olduğunu, bunun yanında fıkıh usulünde “konu ismi”, “kelam”, “kavil”, “bab”, fasıl”, “makale”, “maksat” gibi başlıkların da kullanıldığını gösterme bakımından yeterlidir. Alt başlıklara bakıldığında görünen şudur:

Fıkıh eserlerinde meseleler çoğunlukla “bâb” ve “fasıl” gibi alt başlıklar halinde incelemeye tâbi tutulmuştur. Ancak üst ve alt başlık sıralaması bakımından her zaman aynı yöntem takip edilmemiş, bazı eserlerde ikili sistem kullanılırken⁸⁶ diğer bazı eserlerde üçlü başlık sistemi kullanılmıştır.⁸⁷ Bu başlıklar fıkıh usulü eserlerinde de kullanılmakla beraber, bunların yanında “bab-kelam-fasıl”,⁸⁸ “bab-fasıl-mesele”⁸⁹ gibi uygulamalar da mevcuttur.

b. Konu Başlıkları Bakımından Fıkıh Usulü ve Furu Fıkıh Eserleri

Yukarıda yapılan açıklamalar ışığında ortaya çıkan sonuca göre fıkıh usulü eserlerinde konu tasnifi bakımından tek (delil veya hüküm), iki (delil ve hüküm), üç (delil, hüküm, hüküm yolları) ve dört (hüküm, delil, hüküm yolları, müctehid) ana esasın kabul edildiği tasnif anlayışları bulunmaktadır. Bu durumda konular merkezdeki esasa göre başlıklara ayrılmakta, her üst ve alt başlık bunun bir yönünü incelemektedir. Bu araştırmada, müelliflerin tasarrufuna riayet edilerek tasnif anlayışları çeşitli sayılarla gösterilmiş olmakla birlikte, aslında bunların usul eserlerine hâkim olan tasnif mantığının müstakil başlıklara ayrıştırılmasından ibaret olduğu bilinmelidir.

Fıkıh ilmine gelince, şer’î hükümler en geniş kapsamıyla inançla, ahlakla ve amelle alakalı hükümler olarak düşünüldüğünde, fıkıh ilminin kapsamına giren konuların “ibadetler, muameleler ve suçlar-cezalar” şeklinde üçlü taksim içinde ele alındığı görülür.⁹⁰ İbadetler bölümünde “taharet, namaz, zekât, oruç, hac, cihad”; muameleler bölümünde “akitler, evlilik/nikâh, yargılama usulü, miras”; diğer kısımda ise “kısas, had suçu ve cezaları (hırsızlık, zina, kazf, irtidat) yer alır. Bu sistemde yerine göre “ihtiyacın

⁸⁶ Örneğin Kudûrî’nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*’ındaki başlıklar “kitap-bab”, İbnü’s-Sâatî’nin (ö. 694/1294) *Mecmeu’l-bahreyn*’indeki başlıklar “kitap-fasıl” şeklindedir.

⁸⁷ Örneğin Merginânî’nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*’indeki başlıklar ise “kitap-bab-fasıl” şeklindedir.

⁸⁸ Cessas, *el-Fusûl fi’l-usûl*, II, 194.

⁸⁹ Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 47.

⁹⁰ İbn Nüceym, Zeyneddin b. İbrahim, *el-Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik*, I-IX, Beyrut 2002, I, 21. Fıkıh ilmi, ilk devirlerde anlam çerçevesinin genişliği bakımından bahsedilen hükümlerin hepsini kapsayacak şekilde kullanılmışken sonraki dönemlerde, bugün de geçerli olduğu üzere, sadece amelle alakalı hükümleri içerecek şekilde kullanılmıştır. Bkz. Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhal li-dirasetiş-Şeriatil-İslamiyye*, Beyrut ts., s. 56.

genelliği", "ibadet niteliğini taşıma" ve "hak" kavramları dikkate alınarak konular tasnif edilmiştir. Nitekim ibadetlerin sıralanmasında mükellefiyet bakımından sorumluluğun taharet konularından hacca doğru daralarak devam etmesi bu hususta ölçü sayılmaktadır.⁹¹ Yine satım akdinin (kitâbü'l-bey') hac konusundan hemen sonra gelmesi, ibadet konularının "kitâbü'l-hac" ile sona erdirilmesi anlayışını yansıtmaktadır. Konu başlıklarının bu şekilde birbirini takip etmesindeki gerekçe ise, satım akdine duyulan ihtiyacın küçük büyük herkesi kapsamaya şeklinde açıklanmaktadır.⁹² Hac konusundan hemen sonra "nikâh"ın ele alınmasının sebebi ise nikâhın da hac gibi bir ibadet sayılmasıdır.⁹³

Görüldüğü üzere fıkıh ilminde, mükellefin fiillerinin farklı yönlerden ele alınıp hükümlerinin belirtilmesine çalışılıyorsa, fıkıh usulü ilminde de bu fiillerin hükmünün kaynaklarının ve bunlardan çıkarılışının tespiti için çalışılmaktadır. Böylece karşılıklı etkileşim içinde denetleme işi de gerçekleşmiş olmaktadır.

B. Ebu'l-Hüseyin el-Basrînin el-Mu'temed'i İle İmam Gazzali'nin el-Mustasfa'sının Tasnif Anlayışı Bakımından Mukayesesi

Başlıklarının belirlenmesinde merkeze alınan konunun önemli olduğu, diğer konuları bu merkezle olan ilişkisine göre yerleştirildiği ve fıkıh usulü eserlerinde merkezde "deliller" konusuna yer verme anlayışının yaygın olduğu daha önce belirtilmişti. Yapılan açıklamalardan Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin söz konusu anlayışı uyguladığı, buna karşın Gazzali'nin farklı bir tutum içinde olduğu ve "hüküm" temelli bir tasnif anlayışını yürüttüğü anlaşılmaktadır. Daha önce başlık isimleri hakkında bilgi verildiği için burada o konuya girmeden doğrudan muhteva tasnifi üzerinde durulacaktır. Önce her iki müellifin fıkıh usulündeki tasnif anlayışı ele alınacak ve ardından fıkıh usulünün bölümlere ayrılması ve fıkıh usulündeki başlık sıralaması bakımından mukayese yapılacaktır.

1. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin Tasnif Anlayışı

el-Basrî'nin tasnif anlayışı "şer'î hükümlere götüren yollar (deliller), bu yollarla istidlal keyfiyeti (hüküm çıkarma yöntemleri) ve bu yollarla alakalı konular (müctehidin vasıfları)" şeklindedir.⁹⁴

⁹¹ Bu durumda, temel ibâdet konularının dizilişinde, söz konusu ibâdetin yerine getirilebilmesi için aranan şartların ve bu sebeple sorumlu olanların, bir önceki başlığa göre husûsleşmesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. el-Meydânî, Abdulganî el-Ganîmî, *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb*, Beyrut 1996, I, 196.

⁹² Meydânî, *el-Lübâb*, I, 196.

⁹³ Meydânî, *el-Lübâb*, I, 196.

⁹⁴ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 11-14.

el-Basrî'ye göre şer'î hükümlerin varlığı hükümleri bulup çıkartanların yani müctehid olanların ve bu hükümlere sadece tabi olma düzeyinde bulunup ictehad edebilme seviyesine ulaşamayanların var olmasını gerekli kılar. Bu durumda her iki gurup insan için hükümlere ulaşmayı sağlayan yollar birbirinin aynısı değildir. Bir kimse müctehid değilse onun başvuracağı tek yol müctehidin fetvasına uymaktır. Kişi müctehid ise takip edeceği iki yol bulunmaktadır. Birinci yolda önünü aydınlatacak şer'î bir hüküm yoktur. Ulaşabildiği böylesi nakil yollu bir bilgi olmadığı için aklın vereceği hükmün geçerliliğini ve devamlılığını kabul etmek durumundadır. Müctehidin içinde bulunduğu bu hal, haramın (hazr) ve helalin (ibaha) anlatılmasını gerektirir. Zira bu sayede şer'î hükmün varlığından dolayı hangi meselelerde aklın verdiği hükümden vazgeçilip vazgeçilemeyeceği öğrenilmiş olacaktır.⁹⁵

Müctehidin takip edeceği diğer yol ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, hikmet sahibinden gelen yoldur. İkincisi ise hikmet sahibinden gelene götürülen yoldur. Örneğin ictehad gibi. Hikmet sahibinden gelen yol ikiye ayrılır. Birincisi istinbat edilmiş yoldur. Örneğin kıyas gibi. İkincisi ise istinbat edilmemiş yoldur. İstinbat edilmemiş yol ikiye ayrılır. Birincisi sözler, ikincisi ise fiillerdir. Sözleri söyleyen hikmet sahibi ya zatı itibariyle ya da hatadan korunmuş olma bakımından hikmet sahibidir. Zatı itibariyle hikmet sahibi olan Allah'tır. Diğerisi ise her bir peygamber ve ümmetin bütünüdür. Sözler kimi zaman asıl, kimi zaman başkasına tabi olarak ifadede yer alır. Örneğin harfler hem isimlerin hem fiillerin anlamlarını değiştirir ve bu anlamları hemen ya da daha sonra ortaya çıkarır. İfadede asıl olarak yer alan sözler, zamana bağlı olarak veya olmayarak bir anlam ifade eder. Zamana bağlı olanına fiil, olmayanına isim denir. Emir ve nehiy konusu fiiller kısmı içinde yer alır. İsimlere gelince, bunlar kapsamlı (şâmil), özel (hâs), icmal yoluyla gösteren ya da mücmel ve mübeyyen örneğindeki gibi icmal yoluyla göstermeyen türlerine ayrılır. Bir söz şer'î bir delile dayanılarak verilmiş hükmün kaldırılmadığını ya da kaldırıldığını gösterir ki bu ikincisi nesihdir. Hakkında konuşulan fiiller ve sözler iki yönlüdür. Birincisi asıl itibariyle belirlenmemiş olup çok kapalı (mücmel) şekilde söylenen sözdür. Bunun anlamlarını ve hangi mana için konduğunu biz söyleriz. İkincisi bundan daha az kapalı yolla söylenmiş olandır. Örneğin "anlamlarını bildiğimiz sözlerin sadece Kur'an'da ve sünnette bulunanlar olup olmadığı" ve "önceki peygamberlerin kitaplarındakilerin de buna eklenip eklenemeyeceği" sorusu bu kısmı gösterir. Delillerle istidlal keyfiyeti kısmına gelince, kendileri sayesinde şer'î hükümlerin delillerden çıkarı-

⁹⁵ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 11.

lacağı şartların ve mukaddimelerin nasıl düzenleneceği hususu buradaki dayanak noktasıdır. Allah'ın hitabının herhangi bir karine bulunmadığında hakikat, karine bulunduğu mecaz anlamına yorulması bu şartlar ve mukaddimler sayesinde doğru olur. Bu da emrin, nehyin ve umumun hakikatini doğru bir şekilde öğrenebilmemiz için hakikat ve mecaz hakkında konuşmamızı gerektirir. Bütün bunların hakikat manasında kullanıldığını söyleyebilmek ancak böylece doğru olur. Bu sebeple kelamı (lafızlar bahsini) hakikat ve mecaza kadar bölümlere ayırmamız, bu ikisinin ispatını ve tarifini yapıp aralarındaki farkları belirtmemiz ve hükümlerini açıklamamız gerekmektedir. Delillerden nasıl hüküm çıkarılacağı hakkındaki bu bölümle ilgili sözleri, hüküm çıkarma işini yapanlar hakkındaki inceleme takip eder. Bu üçüncü bölümdeki soru, müctehidlerin görüş ayrılıklarından dolayı verdikleri farklı hükümler sebebiyle günahkâr olup olmayacaklarıdır.⁹⁶

2. İmam Gazzâlî'nin Tasnif Anlayışı

İmam Gazzâlî fıkıh usulünü her birine kutup adını verdiği dört ana bölüme ayırmaktadır. Ona göre usul âliminin inceleme sahası sem'î delillerin şer'î hükümlere delâlet yönlerini araştırmaktan ibarettir. Diğer bir ifadeyle burada amaç, hükümlerin delillerden nasıl iktibas edileceğini bilmektir. Bu sebeple onun tasnif anlayışı "hükümler", "deliller ve kısımları", "hükümlerin delillerden çıkarılma yöntemleri" ve "ictihad ve müctehidin vasıfları" şeklinde sıralanmaktadır.⁹⁷

Onun tasnif anlayışında hükümler ürünü (semere) gösterir. Hükümler bölümünde hükmün bizatihi hakikati, hüküm-hâkim (şâri), hüküm-mükellef, hüküm-mükellefin fiili ve hüküm-sebebe-illet ilişkisi hakkında bilgi verilir. Hükmün fiilî bir vasfı olmayıp Şâri'in hitabından ibaret olduğu, bu hitapta hüsün ve kubuh'tan söz edilemeyeceği ve aklın rolünün olmadığı, şer'in gelmesinden önce hüküm bulunmadığı gibi hususlar açıklanır. Hükmün kısımlarında ürün olarak kabul edilen vâcib, mahzur, mendûb, mübâh, mekruh, kaza, edâ, sıhhat, fesâd, azîmet ve ruhsat gibi hususların tanımları hakkında bilgi verilir. Hâkim'den bahsedilirken hüküm koymanın yalnızca Allah'a ait olduğu açıklanır. Mükelleften bahsedilirken de unutanın, sarhoşun, mükrehin ve çocuğun hitaba muhatap olması, kâfirin Şer'in fûrû karşısındaki durumu ve mükellef tutulması caiz olanlarla olmayanlar hakkında bilgi verilir. Mahkûmun fih'ten bahsedilirken, hitabın eşyaya (a'yân) değil fiillere ilişkin olduğu ve hitabın bizzat fiillerin bir

⁹⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 11-12.

⁹⁷ Gazzali, *el-Mustesfa*, I, 38-39.

vasfı olmadığı açıklanır. Her ürünün çıkarıldığı bir kaynak, bir ürün vereni (müsmir) vardır. Ürün veren ise asıl itibariyle Kitâb, Sünnet ve İcmâ olmak üzere üç delildir. Bunun yanında ıstışab ve şer'u men kablena, sahabe kavli, istihsan ve ıstıslah gibi mevhum kaynaklar da vardır. Ürünün üretim (istismar) yöntemi delillerin dört türlü delâlet şekilleridir. Bunlar emir, nehiy, umum ve husus gibi mantukun delâleti, mefhumun delâleti ve kıyas konularıdır. Ürünü kaynaktan çıkarıp elde eden (müstesmir) müctehid, karşıtı ise mukallittir. Müctehidin ve mukallidin vasıfları, ictihadın yapılabileceği ve yapılamayacağı yerler, her müctehidin doğruyu tutturup tutturamadığı ve ictihadın bütün hükümleri burada açıklanmaktadır.⁹⁸

3. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî İle İmam Gazzâlî'nin Mukayesesi

el-Basrî'ye göre Şâri'in hitabındaki emir, nehiy ve umum şeklindeki sözlerin hangilerinin hakikî anlamıyla söylendiğinin tespit edilmesi gerekir. Bunun için de ilk olarak hakikatin ve mecazın anlatılması, hükümlerinin ve birbirinden ayrıldıkları özelliklerin farklarının açıklanması lazımdır. Böylece vücûb anlamında kullanılan emrin hakikat olduğunu söylediğinde sözün doğru olabilmesi için söz konusu tespit tek yolu budur. O halde burada elfaz bahisleri, diğer bir ifadeyle kelamın kısımları ilk sırada yer almalıdır.⁹⁹

İmam Gazzâlî'ye göre hüküm bahisleri elde edilmek istenen ürünü ifade ettiği için fıkıh usulü kitabına hüküm konusuyla başlamak en uygundur. Bu başlıkta hükümün bizatihi hakikati, kısımları, rükünleri, hükmü ortaya çıkaran sebepler incelenir.¹⁰⁰ Hakikatin ve mecazın anlatımı ise üçüncü ana bölümde lafzın sıyga itibariyle delâletini anlatan mantukun delâleti kısmında yapılır.¹⁰¹

el-Basrî'ye göre ilgili bazı hususlar bir sonraki sırada yer alan emir konusunda geçeceği için gerekli alt yapının hazırlanması bakımından harfler anlatıldıktan sonra hitabın anlamının ve amacının bilinmesinin gerekliliğinden dolayı emir ve nehiy konu-

⁹⁸ Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 39.

⁹⁹ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13, 43.

¹⁰⁰ Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 40, 111.

¹⁰¹ Gazzali, *el-Mustesfâ*, II, 23.

su,¹⁰² bunu takiben hitabın anlamını ve amacını anlatan umum ve husus,¹⁰³ hitapla alakasından dolayı mücmel ve mübeyyen bahsi gelir¹⁰⁴

İmam Gazzâlî'nin tasnifine göre emir ve nehiy,¹⁰⁵ umum ve husus,¹⁰⁶ mücmel ve mübeyyen¹⁰⁷ konuları üçüncü ana bölümde lafzın sıyga itibariyle delâletini anlatan mantukun delâleti kısmında yer alır.¹⁰⁸

el-Basrî'ye göre neshin hitaptaki sözlerde olduğu gibi fiillerde de geçerli olmasından dolayı fiiller bahsi nesihten önce geldiği için icmâdan da önce gelir.¹⁰⁹ İmam Gazzâlî'nin tasnifinde Hz. Peygamber'in fiilleri umum¹¹⁰ bahsinde ve üçüncü bölümün "fahva ve işaret" şeklindeki ikinci kısmında işlenir.¹¹¹

el-Basrî'ye göre nesih icmâda değil de Allah'ın ve Peygamber'in hitabında geçerli olduğu için ve fiiller Hz. Peygamber tarafından yapılmış olma bakımından onun sözleri gibi kabul edildiğinden ötürü nesih bahsi fiiller bahsini takip etmektedir.¹¹² Gazzâlî fıkıh usulü kitaplarındaki yaygın tasnif anlayışında neshin haberlerden sonra geldiğini ifade etmekle beraber, öne sürdüğü iki gerekçeden dolayı nesih konusunu ikinci bölümdeki kitap başlığından hemen sonra işlemektedir.¹¹³ Birinci gerekçesi bedâ anlayışı, ikinci gerekçesi ise haberlerin geliş yolları ve bunların şartlarına ilişkin söylenenlerin uzayıp gitmesidir.¹¹⁴

el-Basrî'ye göre icmâya gelinceye kadar bütün hitap bahisleri tamamlanmış olur. Çünkü icmânın sıhhati hitap ile kesinleşir. Burada Allah'ın ve Peygamber'inin sözlerine öncelik verilmesi gereği de etkilidir.¹¹⁵ Haberlerin bir kısmının mütevatir bir kısmının âhad olması ve âhad haberlerin kabul edilmesine dair bilgi kaynaklarının arasında ic-

¹⁰² Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13 ve 43.

¹⁰³ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13 ve 201. Açık (zâhir) olanın kapalı (hafî) olandan önce zikredilmesi gereğince umum ve husus bu sıradadır. Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13.

¹⁰⁴ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13 ve 316. Buraya kadarki konularda emir her zaman nehiyden önce gelir. Çünkü hükmün varlığının araştırılması, yokluğunun araştırılmasına nispetle önceliklidir. Ayrıca mücmel, icmalin türlerinden birini gösterme bakımından umum gibidir. Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13.

¹⁰⁵ Gazzali, *el-Mustesfâ*, II, 61.

¹⁰⁶ Gazzali, *el-Mustesfâ*, II, 106.

¹⁰⁷ Gazzali, *el-Mustesfâ*, II, 28.

¹⁰⁸ Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 39.

¹⁰⁹ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13 ve 363.

¹¹⁰ Gazzali, *el-Mustesfâ*, II, 136.

¹¹¹ Gazzali, *el-Mustesfâ*, II, 217.

¹¹² Basrî, *el-Mu'temed*, I, 393.

¹¹³ Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 207.

¹¹⁴ Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 204.

¹¹⁵ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13, II, 457.

mânın bulunması sebebiyle haberler bahsi icmâdan sonradır.¹¹⁶ Görüldüğü gibi Ebu'l-Hüseyin el-Basrî de yaygın tasnifi bırakmış, neshi haberlerden önce işlemiştir. İmam Gazzâlî'ye göre ise haberler bahsi sünnet deliline dâhil olduğu için icmâ daha sonra gelir.¹¹⁷

el-Basrî'ye göre kıyasın icmâdan sonra gelmesinin sebebi icmânın kıyasın sahih oluşunun bilinme yolları arasında yer almasıdır.¹¹⁸ İmam Gazzâlî'ye göre kıyas, hüküm çıkarmanın yollarını anlatan üçüncü bölümdeki üçüncü yöntemdir. Dolayısıyla lafzın manasıyla delâletinin anlatıldığı ikinci kısımdan sonra gelir.¹¹⁹

el-Basrî'ye göre her ne kadar amel etme bakımından pratik gerekçelerle haramlık ve helallik bahisleri ilk sırada yer alabilirse de şer'î delillerin işlenmesi öncelikli amaç olduğu için bu bahisler kıyas ve ictihaddan sonradır.¹²⁰ İmam Gazzâlî, el-Basrî'nin bu başlık altında yer verdiği şer'î hükümden önce eşyanın hükmü bahsini¹²¹ birinci bölümde hükmün hakikati başlığında incelemiştir.¹²² Yine el-Basrî'nin bu başlıkta incelediği ıstıshaba¹²³ deliller kısmında dördüncü sırada yer vermiştir.¹²⁴

İctihad, müctehid, müftî, müstefit, tercih, taklit gibi konuları en sona bırakma konusunda her iki müellif de mutabıktır.¹²⁵

Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'ye göre kişi müctehid ise ve takip edeceği yolda önünü aydınlatacak şer'î bir hüküm yoksa aklın vereceği hükmün geçerliliğini ve devamlılığını kabul edecektir.¹²⁶ Hâlbuki içtihadın bu aşamasında el-Basrî ile Gazzâlî arasında farklı düşünüşün olduğu görülür. Zira Şâri'in hitabında hüsün ve kubuha yer olmadığını söyleyen Gazzâlî'ye göre bunun sonucu olarak da aklın rolü yoktur. O halde onun düşüncesine göre şer'in yani hitabın gelmesinden önce hüküm bulunmamaktır.¹²⁷

¹¹⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 13, II, 541.

¹¹⁷ Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 325.

¹¹⁸ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 14 ve II, 690.

¹¹⁹ Gazzali, *el-Mustesfâ*, II, 235.

¹²⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 14 ve II, 868.

¹²¹ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 868.

¹²² Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 123.

¹²³ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 884.

¹²⁴ Gazzali, *el-Mustesfâ*, I, 377.

¹²⁵ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 14 ve II, 939 vd., Gazzali, *el-Mustesfâ*, II, 379 vd.

¹²⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 11.

¹²⁷ Gazzâlî, *el-Mustesfâ*, I, 40, 112, 123.

Sonuç

Her ilim dalında olduğu gibi fıkıh usulünde de farklı tasnif anlayışlarının olduğu görülmüştür. Bazı müellifler kendinden önceki usullerden birine uyararak ya da bunlardan yararlanarak karma bir tasnif oluşturmuş, bazıları da yeni bir yöntem geliştirerek onu uygulamıştır. Bu çalışmada kısmen muhtevaya değinmek suretiyle şekil bakımından klasik fıkıh usulü eserlerinde konuların hangi tasnif anlayışı içinde ele alınıp incelendiği araştırılmıştır. Araştırmada genel bir çerçeve çizildikten sonra fıkıh usulünün muhtevasını belli bir düzeye ulaştıran Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed* adlı eseri ile İmam Gazzali'nin *el-Mustasfa* adlı eserleri tasnif anlayışı bakımından mukayese edilmiştir.

Araştırma sonunda el-Basrî'nin tasnif anlayışında şer'î hüküm ile bu hükme ulaşmak isteyen mukallid ve müctehid iki insanın durumunun tasvir edildiği görülmüştür. Bu tasvirde kişiler ile şer'î hüküm arasında müctehid olmayan için karmaşık işleyişe sahip, içinden çıkılmaz gibi görünen bir mekanizma bulunmaktadır. Dolayısıyla mukallidin yapacağı iş daha baştan bellidir: Müctehide başvurup onun fetvasına göre amel etmek. Eserde asıl süreç müctehid için işlemekte, onun hükme ulaşmaya kadar izleyeceği yollar anlatılmaktadır. el-Basrî'nin tasnifi, hedefe ilerleyen ilim talebesine yolculuk mantığı üzerinden fıkıh usulünü öğretmeyi amaçlamaktadır. Burada deliller talebenin takip edeceği yollar, istidlal keyfiyeti ise yollarda nasıl yürüyeceğini gösteren tabelalar gibidir. Müctehid de gideceği yolu ve levhaların dilini bilen kimsedir.

İmam Gazzâlî'nin tasnif anlayışının ise bir tür üretim sürecini hatırlattığı söylenebilir. Burada hükümler ürünü (meyve), hükümlerin çıkarıldığı deliller kaynakları (ağaç), istidlal yolları ürünün üretim aşamalarındaki yöntemleri (tarım çeşidi), müctehid ürünü çıkararı (çiftçi) anlatılmaktadır. İmam Gazzâlî'nin bu tasnifi benimserken tamamen pedagojik endişelerle hareket ettiği görülmektedir. Kendisi öğrenci iken hocası İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin ders notlarından *el-Menhûl* adlı eserini derlemiş ve bu eserde Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mutemed*'indeki tertibe benzer bir tasnif uygulamıştır. Ancak bu tasnifin kolayca öğrenilmesi ve uzun süre akılda tutulması hususunda kendisi de zorlanmış olmalı ki, *el-Mustesfa*'da tatbik ettiği bu yeni uygulamanın "araştırmacıya ilk bakışta bu ilmin bütün maksatlarını kavratan ve muhtevayı tamamen sunan" nitelikte olduğunu ifade etmiştir. Madem fıkıh usulünün varlık amacı, üzerinde dönüp durması gereken husus (medâr) şer'î hükmü bilmektir. O halde öğrencinin bildiği bir döngü üzerinden hareketle fıkıh usulü anlatılmalıdır. Öğrenci hasat zamanında

çiftçinin ürünü topladığını görmektedir. Dahası bütün bu çabaların o ürünü elde etmek için olduğunun farkındadır. Burada çiftçi toprağı ve ağacı iyi tanımakta bunlardan ürünün nasıl alınacağını bilmektedir. İşte bunlar istidlal yöntemleridir, fıkıh usulü kaynaklarındaki “delâletler” bahsidir. Böylece işleyişi öğrencinin zihninde canlandıran müellif, daha sonra her bir ana bölümün (kutup) başlangıcında temel ilkeleri vererek öğrencinin bu bölümde neleri öğreneceğini söylemektedir. Nitekim bab başlılarında yeri geldikçe daha önce değinilen konuların detaylarına ilişkin temel bilgiler açıklanmaktadır. Bu, günümüzdeki “hücre yöntemi”dir. Burada konular meseleler halinde şematik olarak öğrencinin zihnine işlenmekte, öğrenci bilgi yığını içinde bocalamadan kavramlar arasında irtibatlar kurma becerisini kazanmaktadır.

Birinci ana bölümde usul konularının farklı bahislerini inceleyen alan Gazzâlî, fıkıh usulü eserlerinde bu konuların birbirlerinden irtibatsız olarak ve münasip düşmeyen değişik yerlerde ele alındığını, bu yüzden de öğrencilerin bunların maksatlarını, bunlara niçin gerek duyulduğunu ve bunların fıkıh usulü ile ilişkilerini kavrayamadığını söyleyerek Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'yi de dolaylı olarak eleştirmiş olmaktadır. Ama el-Basrî'nin giriş kısmında muhtelif bilgiler verdiği de gözden kaçmamalıdır.

Bütün bu açıklamalardan sonra her iki tasnifin mukayesesi sonucunda Gazzâlî'nin anlayışının günümüz öğretim ilkelerine daha yakın olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

- Abdülaziz Buhari, *Keşfü'l-esrâr şerhu Kenzi'l-vusûl*, I-IV, Beyrut 1997.
 Âmidî, Seyfeddîn, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-II, Beyrut 1984.
 Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I-II, İstanbul 2005.
 Basrî, Ebu'l-Hüseyin, *el-Mutemed fî usûli'l-fıkıh*, I-II, Beyrut 1980.
 Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, I-VIII, İstanbul 1992.
 Cessas, Ebubekir Ahmed b. Ali, *el-Fusûl fî'l-usûl*, I-IV, Kuveyt 1985.
 Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001.
 Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh*, I-II, Kahire 1997.
 Dâmâd Efendi, Şeyhîzâde, *Mecmeu'l-enhur fî mülteka'l-ebhur*, İstanbul 1309 (ofset baskı, İstanbul 1991).
 Ebu Yala, Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fıkıh*, I-V, Riyad 1990.
 Fahreddin Razi, Muhammed b. Amr, *el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*, I-VI, Riyad 1980.
 Gazzali, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Mustesfâ min ilmi'l-usûl*, I-II, Beyrut 1992.
 Hatib el-Bağdâdî, Ebubekir Ahmed b. Ali, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I-II, Demmam, Suudi Arabistan, 1995.
 İbn Cüzeyy, Muhammed b. Ahmed, *Takrîbü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, Medine 2002.
 Sübkî, Ebu Nasr Taceddîn, *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fıkıh*, Beyrut 2003.
 İbn Emir Hac, Muhammed b. Muhammed, *et-Takrîr ve't-tahrîr fî ilmi'l-usûl*, I-III, Beyrut 1996.
 İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünenü İbn Mâce*, I-V, Beyrut 1997.

- İbn Nüceym, Zeyneddin b. İbrahim, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, I-IX, Beyrut 2002.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid, *ez-Zarûrî fî usûli'l-fıkh*, Beyrut 1994.
- İbnü'l-Hâcib, *Münteha's-sûl ve'l-emeli fî ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, Beyrut 2000.
- İzz b. Abdüsselam, *İslami Hükümlerin Esas ve Hikmetleri* (trc. Süleyman Kaya, Soner Duman), İstanbul 2006.
- Karafi, Şihabüddin Ebu'l-Abbas, *et-Tenkihu'l-fusûl fî ihtisâri'l-Mahsûl fi'l-usûl*, Beyrut 2004.
- Kâtip Çelebi, Mustafa bin Abdullah, *Keşfü'z-zunûn*, İstanbul 1971.
- Köksal, A. Cüneyd, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul 2008.
- Meydânî, Abdulganî el-Ganîmî, *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb*, Beyrut 1996.
- Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vusûl*, I-II, İstanbul 1289.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahîh*, I-VI, Kahire 1991.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ud, *et-Tavzîh li-metni't-Tenkîh fî usûli'l-fıkh*, I-II, Beyrut 1996, I, 55.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, I-II, Beyrut 1993.
- Sübkî, Ebu'l-Hasan Takıyyüddin, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, I-III, Beyrut 1983.
- Şirazi, Ebu İshak İbrahim b. Ali, *el-Luma' fî usûli'l-fıkh*, Beyrut 1985.
- Teftâzânî, Sadeddin Mesud bin Ömer bin Abdullah, *et-Telvîh şerhu't-Tavzîh*, Beyrut 1996.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *el-Câmiu's-sahîh* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), I-V, Beyrut ts.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed, *el-Bahru'l-muhîr fî usûli'l-fıkh*, I-IV, Beyrut 2000.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhal li-dirasetiş-Şeriatî'l-İslamiyye*, Beyrut ts..